

Med himmelen i hånda

Om kometer i tidlige norske skillingstrykk

Siv Frøydis Berg

En storslagen komet, med hele sju haler, viste seg over Europa i 1744. Ei skillingsvise fra samme år åpnet med følgende to strofer:

Op op! I syndig Folk her boer
Op op! Og see det Under stor
Som Gud paa sin Befæstning klar
Tilsyne lar
Det vist en ond betydning har.

Op op! Og seer den dumme Glantz
Den stjerne med den grumem Svantz
Som drager Pisken efter sig
Forferdelig O Norge
Norge vogte dig!

Den ukjente forfatteren maner leserne til å vende blikket opp og se kometen. Den er et under, står det, og sendt fra Gud. Likevel har den en ond betydning. Men hvilket blick er det som skuer? Hva kan det være det ser?

Nettopp himmelfenomener ble det mest populære temaet i 1500-tallets trykksaker, ifølge historikeren Andrew Pettegree, særlig i almanakker og dekorative astrologiske kalendre publisert over hele Europa.² Et av de mest spektakulære og merkelige himmelsynene må ha vært kometene, ofte godt synlige fra jorda. De dukker også opp i dansk-norske skillingsviser og skillingstrykk trykk gjennom de neste århundrene.³ Ved å se nærmere på fire skillingsviser, et flyveblad og et kisteblad fra femten- til syttenhundretallet vil jeg forsøke å kaste lys over kometens relevans. Hvordan framstilles kometene i dansk-norske skillingsviser og skillingstrykk, hvordan begrunner forfatterne deres betydning? Hvorfor ble nettopp kometene så anvendelige og levedyktige i skillingsviser og andre trykksaker om merkelige himmelsyn gjennom så mange hundre år? Utvalget spenner over et langt tidsrom, fra 1587 til 1771. Forestillingen om kometen som tegn opprettholdes imidlertid i de populære skillingstrykkene, og fastholdes utover 1700-tallet, og også senere. På slutten av 1700-tallet trekkes imidlertid den lenge etablerte oppfatningen av kometen som tegn i tvil, da nye vitenskapelige forklaringsmodeller utfordrer også lærde fortolkninger av kometen som tegn fra Gud.

Jeg kjenner ikke til større arbeider om kometer i norske og danske skillingsviser og trykk. Det er imidlertid gjort flere inngående studier av jærtegn og jærtegnforståelser i folkloristiske, religions- og idéhistoriske studier, der kometen vies oppmerksomhet.⁴ Andre inkluderer kometer i større arbeider om tegnførståelse i tidligmoderne vitenskapshistorie og kunnskapskultur.⁵ Av studier dedikert til kometstudier er det færre, men de finnes, som historiker Bjørn Hedbergs avhandling *Kometskräck* og det rike arbeidet til vitenskapshistorikeren Sara Schener Genuth.⁶

En verden av tegn, kometen

De tidlige skillingstrykkene ble produsert da kometene, i likhet med andre uforutsigbare og merkelige tegn på himmelen og ellers i naturen, ble tolket som varsler fra Gud til menneskene.⁷ Kunsten å fortolke merkverdigheter i naturen var både folkelig og lærd. Den folkelige tradisjonen var erfaringsnær og knyttet til muntlig tradisjon.⁸ Det Gilje og Rasmussen har beskrevet som et «semiotisk univers» – en verden av tegn – hvilte på antikkens lærde forestillinger om den fysiske naturens og himmelens evige uforanderlighet.⁹ Det geosentriske verdensbildet ble stående uimotsagt opp gjennom hele middelalderen, over i tidligmoderne tid. Dette ble støttet av kirken, og samsvarte med oppfatningen av at skaperverket ble fullført i løpet av seks dager.¹⁰ I en kristen tradisjon var dette premisset utbredt: Fordi Gud selv, hans fullkommenhet og hensikter, viste seg gjennom naturens evige og uforanderlige regelmessighet, ble avvik fra den naturlige regelmessighet tatt på største alvor, og tolket som spesielle og målrettede budskap fra Gud til menneskene. Kometen, med sin plutselige og voldsomme tilsynekomst, ble oppfattet som et særdeles potent avvik. Andre avvik var merkelige skyformasjoner og røde soler, jordskjelv, kriger, pestutbrudd, vanfødsler, underlige fisker og ormer. Dertil kom at Gud kunne åpenbare seg gjennom drømmer, skrift og syner. Jo flere tegn som viste seg samtidig, desto mer akutt ble budskapet fra Gud oppfattet.

Vitenskapshistorikerne Lorraine Daston og Katharine Park har vist hvordan en interesse for monstre og varsler «eksploderte på slutten av fjortenhundretallet», og var en felleseuropeisk diskurs.¹¹ Interessen for tegn og tegntolkning må både ses i lys av etableringen av trykkpressen og den samtidige tidligreformatoriske og renessansehumanistiske bevegelsen. Luthers ideal om å rense kirken ved å føre den tilbake til Bibelens kilder var i

pakt med tidens lærde humanistiske idealer: Fokuset på skriftens betydning ble forent i mottoet *Ad fontes* – tilbake til kildene – og innebar en ny interesse for antikke skrifter.¹² Dette påvirket også naturfilosofiens fortolkning av tegnene i naturen: Det ga mening når naturen, forstått som Guds bok, *biblia naturae*, ble grundig vurdert opp mot Bibelen og antikke tekster.¹³ Slik kunne Guds vilje søkes i skaperverket, men samtidig også avsløre naturens skjulte hemmeligheter. Derfor var også den lærde astronomien tett forbundet med astrologien, siden undersøkelser av kometens fysiske framtoning og dens betydning var to sider av samme sak. I den lærde kulturen var det ingen motsetning i det å undersøke hvordan Gud åpenbarte seg og det å undersøke hvorfor han gjorde det.¹⁴

Reformasjonens kristne og innflytelsesrike forfattere dreide imidlertid forståelsen av kometen som tegn i en ny og spisset politisk retning. Schechner har vist hvordan antikke og romerske skrifter oppfattet kometen som et skjebnetungt varsel om politiske endringer, som statsmenns død og regimers undergang. Beskrivelsene av kometen som et lykkebringende og som et godt tegn, finnes, men tilhører unntakene.¹⁵ I løpet av 1500-tallet utvides kometens varslende potensiale til å omfatte Jesu tilbakekomst, den kristne kirkes reformasjon og det siste slaget med Antikrist – herunder pavekirkens og tyrkernes undergang, og dommedag.¹⁶ Martin Luther (1483–1586) og Philipp Melancton (1497–1560) bidro til å etablere kometene i sin nye «propagandistisk rolle», skriver Schechner.¹⁷ Begge tolket tegnene i naturen opp mot de eskatologiske bibelstedene, som behandler Guds straff og vrede, verdens ende og nye begynnelse. Her beskrives hvordan de siste tider skal vise seg som «tegn i sol og måne og stjerner», og hvordan solen skal bli formørket og månen miste sitt lys. Like før Menneskesønnen kommer, skal «Stjernene (...) falle ned fra himmelen, og himmelrommets krefter skal rok-

kes». ¹⁸ Gjennom forelesninger, brev og prekener knyttet Melancthon kometer og andre tegn opp mot Bibelens apokalyptiske tekster, og i et dikt om kometen fra 1556 konkluderte han med at Gud snart ville knuse paven og de blasfemiske tyrkerne. ¹⁹

I sin innflytelsesrike *Kirke-postille* etablerte Luther hvordan kometen skulle forstås, i tilknytning til prekenene som skulle holdes henholdsvis Helligtrekongersdag og annen søndag i advent:

... naar Solen mister sit Skin, sa er det visselig et ondt Tegn, som vil have en Ulykke tilfølge. Iligemaade, naar en Komet eller Hæstjerne viser sig, thi saa lærer Erfaringen os. Derhos siger Christus Luc 21., at saadanne Tegn skulle ske i Sol, Maane og Stjerner, og betegne Verdens sidste Ulykke. ²⁰

Himmellegemernes Løb er fra Evighed af indrettet derpaa, at de skulle give saadanne Tegn før den yderste dag. Hedningerne skrive, at Kometer ogsaa opstaa naturligen, men Gud skaber ingen saadan, uden at den betyder en vis Ulykke. Og kort og godt skal du vide, at i Alt, som tildrager sig paa Himmelen udenfor det Sædvanlige, deri lader Gud os visseligen se et Tegn paa hans Vrede. ²¹

Da den danske kirkeordinansen forelå i 1542, som *Hvorledis Kircketjenesten skal holdis udi Danmarkcs og Norges Riger*, var Luthers Kirke-postill en av seks tillatte bøker. Med dette etablerte myndighetene en intellektuell overvåkning av den kirken som de hadde påført folket, skriver historikeren Øystein Rian. ²² Dette innebar også en stor spredning av kometens nye fortolkningspotensiale. Det var tette forbindelser mellom kometer, astrologi og reformasjonspolitik. Opphopningen av tegn ble innenfor den tidlige, lutherske eskatologien betraktet som sikre tegn på at

Også i Bibelen ble endetidstegnene malt ut. Bildet viser Malurtstjernen i Johannes Åpenbaring: da den tredje engel basunerte falt en stor stjerne fra himmelen, over vannstrømmene og vannkildene og mange mennesker døde. (Christian 3. s s bibelutgave trykt 1550, Nasjonalbiblioteket. Foto: Are Flågan).

den ytterste dag nærmet seg, selv om Luther advarte mot å sette dato på de siste tider.²³ Forestillingen om at den gamle verden nærmet seg slutten, og at en ny verden skulle oppstå sto sentralt i den lutherske tidligmoderne teologien.

Kometen som spådom og endetidsvarsel

I 1572 observerte Tyge Brahe en ny stjerne på himmelen, *Stella Nova*. Den vakte voldsom oppsikt: Ikke siden Jesu fødsel hadde en ny stjerne vist seg. Brahe påviste at den nye stjerna og kometen kunne falsifisere det aristoteliske verdensbildet. Den vitenskapelige tradisjonen fra antikken mente at himmelrommet utenfor månens sfære var uforanderlig, og derved at stjernenes antall og

Kometen av 1577, med sin voldsomme og karakteristiske hale, vakte oppmerksomhet over hele Europa. Tresnittet viser kometen over Praha, og ble blant annet brukt i et trykk med en interessant dobbelthet av frykt og fascinasjon i tittelen: «Von einem shrecklichen und wunderbarlichen Cometen».²⁶ (Zürich: Zentralbibliothek Zürich/Wikimedia Commons, 1577).

plassering ikke kunne forandre seg.²⁴ Bare fem år senere viste en usedvanlig stor komet seg på himmelen. Biskop og humanist Jens Nilssøn (1538–1600) oppdaget kometen over Oslo 10. november. Som Brahes venn var Nilssøn godt informert om astrologiske begivenheter – samtidig som han var på vakt mot alle avvik fra Luthers lære. I 1577 publiserte han et av de tidligst kjente diktene om kometer i Skandinavia, *De portentoso cometa*, (*Om den illevarslende kometen...*), hvor han, etter grundig gjennomgang av kometens astrologiske bevegelser og betydning var klar i sin konklusjon: den varslet «uten tvil en krenket guddoms vrede, og den er et tegn på veldige ulykker og vonde tap (...) For det er helt klart at det aldri har blusset opp kometer / og brennende fakler på himmelen uten at de har ført ulykker med seg».²⁵

Den nye stjerna og kometen fra 1577 aktiverte til fulle samtidas endetidsforventninger og befestet forestillingene om at kometen var et dårlig tegn. Opp igjennom 1580-årene kom det ut en rekke dommedagsprofetier og astronomiske spådommer i skillingsstrykk og flyveblader, som tidfestet den ytterste dags komme til året 1588 – *Annus mirabilis*.²⁷ Brahe selv, som delte samtidas overbevisning om at kometene ble sendt fra Gud, unnlot å kommentere Stella Nova og kometen fra 1577 i forbindelse med dommedagsprofetiene, men oppfattet «unaturlige himmelfødsler» som et varsel for omfattende sosiale endringer og en ny start.²⁸

I denne sammenhengen kommer den hittil eldste dansk-norske skillingsvisa om kometer. Året 1587 utga leilighetsdikteren Hans Pedersøn ut *En Ny Sang Om en Hiertens Bøn oc Formaning til Gud/ at hand ick skulde straffe oss i sin Vrede / Men tencke paa sin Naade oc Barmhiertighed / effterdi hand truer oss met mange Plager / som Wi kunde høre oc forstaa / aff de Tegn som nu er eskede i disse sidste dage / Alle Godhiertige Christne til Trøst...*²⁹ Pedersøn skrev visa som nyttårgave til statsråd Christopher Walckendorff, den kunne synges til *Paa Jorden kand ingen større Plager være* og ble utgitt av Københavns ledende trykker Laurenz Benedict.³⁰

Visa er på 21 strofer, og Pedersøn åpner med å anrope Gud om barmhjertighet. I annen strofe følger spådommene som ekko fra astronomenes varsler:

Naadige Gud i Himlens trone
Lad dig offuer oss forbarme
I denne tid vill du oss skone
Som er saa Usle oc Arme.
Det er vor begær
O Fader kier

Vær hoff oss nær
Efter som wi nu trengis.

Man spaær nu fast om Pestilenz
Hunger oc Dyrtid at komme
De andet ont / er vor Sentenss
O acter det her i fromme.
Beder Gud om naade
Som hielper aff caade
Jeg vil eder raade.
Saa skal det onde icke komme.

Også i skillingsvisene ble det gjort arbeid med å fortolke himmeltegnene i lys av skriften. Pedersøn var trolig teologisk skolert, og tolker hendelsene på himmelen i lys av bibelske forelegg, det kulturhistoriker Kyrre Kverndokk kaller «udiskutable narrative autoriteter».³¹ Pedersøn bygger opp betydningen av himmeltegnene, som først presenteres i strofene 9–12, ved å trekke paralleller mellom samtidas ignorering av tegnene Gud sender («Mand acter det intet i denne tid//Genes:5») til lastenes utbredelse og Guds respektive straffer slik de er beskrevet i Bibelen: Fra Noah og syndefloden («Dem straffet vor HERRE met skyllebad / Saa Vand gick offuer deris pande...»), via Sodoma, Gomorra, Choazin og Bethzaida, Capernaum, Jerusalem, Tyrus og Sidon. Eksemplene han velger er ikke tilfeldige, og bringer en tilsynelatende udiskutabel virkelighet inn i visa. Eksempellets makt har en særlig retorisk kraft, påpeker kultur-, idé- og litteraturhistorikerne Anne Eriksen, Ellen Krefting og Anne Birgitte Rønning. Virkningen er sterk, for eksemplene forbinder noe partikulært med noe allment, de knytter del til helhet og det konkrete til noe abstrakt.³² Gjennom eksemplene knytter Pedersøn kometens tilsynekomst til bibelhistoriens fortellinger

om Guds uunngåelige straff – og til samtidas umiddelbare framtid. I strofe 8 vender han blikket tilbake, til disse «siste dage», og knytter den akutte framtidshorisonen til de nye hendelsene på stjernehimmlen.

Exempler er flere/baade her oc hiss
 Vil mand dem ret bekende
 Der kand oc lignis vel met diss
 Hvilcke Gud hand oss sende
 I disse sidste dage
 Skal komme plage
 Lader oss nu vaage
 Matt: 25 Vor Brudgom hand er forhaand.

Brudgommen kommer med sin «blussest», i form av den nye stjerna fra 1572 og den store kometen fra 1577. Pedersøn tolker dem begge i lys av skriften:

En Stierne klar /paa Himlen vaar *ANNO 72*
 Som Gud hand mon oss sende
 Huiss lige halffandet Tusind Aar
 Ingen Mand kunde kende
 Der skinde saa klar
 Ret obenbar
 O tager eder var
 HERRENS Dag er nu forhaande.

Årstallet i kursiv bak strofas første linje peker direkte mot Brahes *Stella Nova*. Pedersøn trekker umiddelbart opp den utbredte sammenstillingen av de to gangene i historien Gud skapte nye stjerner – den nye av i dag og den gamle, som var ny for halvannet tusen år siden, da menneskesønnen ble født.³³ Budskapet er

klart: Den nye stjerna varsler Kristi tilbakekomst, og Herrens dag er *nu*. I neste strofe presenterer Pedersøn enda et viktig tegn, den store kometen av 1577. Også her er årstall føyd til i marginen.

Huem haffuer forget den store Comet *ANNO 77*
 Som Gud i Lufften mon sende
 Huilcken for nogle Aar er seet
 Oc haffde stor Riss i hende
 Der kallede til Dom
 Wliudige oc From
 At skulle kom;
 Den acter mand ingenlunde.

Om den visuelle beskrivelsen av kometen er sparsom – ordet «ris» brukes kun én gang – er strofene ytterst alarmerende. Betegnelsen av kometen som et ris skulle bli utbredt, og leder tankene hen på en straffende og refsende Gud. Også kometen kalte «til Dom», og underbygger at «denne tid» er langt mer prekær enn tidligere tider. I strofe 12 kobler Pedersøn himmeltegnene til nok et samtidig jærtegn, et pestutbrudd, den «*almindelige Plag ANNO 80*». Strofe 13 åpner, første og eneste gang i visa, med at årstallsreferansen plasseres inn *før* teksten i første linje. *ANNO 87* er året visa ble gitt ut. Den samtidige leser trekkes umiddelbart inn i den episke fortellingen, og adresseres med direkte tiltale, i en formanende tone om at de burde vite hva tildragelsene av de nevnte tegnene innebærer:

ANNO 87 I vide vel self som Scrifften Lær
 Hvad som nu er forhaande
 At her skal komme Vand oc Wuær
 Lader oss aff Synden stande

Referansene til apokalypsen og Johannes' åpenbaring levner ingen tvil; havet skal bruse og naturens orden kollapse. Gitt situasjonen gjenstår kun botsgang og anger. Pedersøn retter oppmerksomheten mot den tilgivende Gud, slik han viste seg i historien om Jona: «*Jone 3* O Gud som hialp paa Niniue». Byen Ninive ble bygd av Noahs sønnesønn, men innbyggernes syndefulle liv framkalte Guds vrede. Han sendte budbringeren Jona for å varsle om at byen ville gå under om 40 dager, hvorpå folket omsider vendte om, kledte seg i stric, gråt og ropte. Da sparte også Gud Ninive.³⁴ Pedersøn slår fast at «Det er stor Trøst / I all vor Brøst / At vi bliffuer løft / Naar wi til dig mon komme».

Pedersøns fortolkning av den nye stjerna og kometen vakte interessant nok umiddelbar reaksjon. Jens Lyster har demonstrert hvordan salmedikteren Hans Christensen Stehn gjennom såkalt kontrafrakturdiktning, eller motdiktning, brukte Pedersøns tekst som forelegg i salmen «Herre Jesu CHrist, min Frelser du est». ³⁵ Stehn skrev om visa til en «antidommedagsbøn», der utfallet av varslene ble tolket som en generell påminnelse om Jesu tilbakekomst, til det Amundsen i andre sammenhenger har beskrevet som en «permanent apokalyptikk». ³⁶ Poenget med omskrivingen var ifølge Lyster nettopp å dempe den eskatologiske stemningen og sette den uforanderlige Kristus i sentrum. ³⁷ Uansett viser Lyster hvordan dommedagsprofetier i skillingsviser kunne bekjempes så å si på egen grunn, med teologiske og retoriske motargumenter på samme melodi – og den viktige påminnelsen om at det slett ikke var alle som tolket selv de mest alarmerende tegnene i verste mening på slutten av 1500-tallet.

Et flyveblad fra 1650 med kometnytt på tysk og dansk. Kometen, illustrert som en kost, forbinder spaltene (Hentet fra databasen Early European Books/Proquest).

Kometen og nyhetene

Kometene var også nyhetsstoff. De dukket opp i viser, samt i flyveblad og småskrifter.³⁸ Flyvebladet var nyhetenes fremste medium før avisene. Det utkom i to varianter, som et lite trykt hefte, eller som ettbladstrykk.³⁹ Andrew Pettegrew har beskrevet hvordan nyhetsmarkedet raskt utviklet seg etter 1520-tallet.

Når reformasjonens hete gradvis avtok, skiftet det kreative trykkemarkedet fokus fra religiøse kontroverser over til sladder og nyhetsstoff. Viser og flyveblader var to populære sjangre, men likevel ikke separate: De ofte sensasjonelle nyhetene ivaretok et sterkt moralistisk element.⁴⁰

I 1650 kom det ut et delvis danskprodusert flyveblad om kometen som viste seg over Warszawa. Detaljnivået avspeiles i tittelen: *Den Ny COMETIS, Egentlige Affbildning. Huilcken udi nest forgangen 1649. Aar den 28. Decemb. Styli novi om Afftenen der Klocken var 11. offuer den Stad Warschaw i Polen haffuer ladet sig tilsiuene.*⁴¹ Det er trykt i Hamburg, med tysk og dansk tittel og tekst på motsatt side av bladet.⁴² Framstillingen av kometen i dette formatet holder seg tett på astronomiens observerende språk, samtidig som den diskuterer hvorfor kometen hadde dukket opp.

Første halvdel av teksten gir en inngående beskrivelse av kometens form, bevegelser på himmelen og hvordan den posisjonerte seg til andre stjerner og stjernebilder, i hus og zodiac. Selve kometen skildres som et «udstracte Riis paa Himmelen / som her affbildet er», med «lang Rumppe eller Svanz», liknende et «tilsammenbundet Riis / saa man egentlig kunde see Baandene derpaa / oc var paa den abne Ende meget viid udbredet». Den kom først tilsyne over Warsawa om kvelden klokka 11, og ble usynlig rundt klokka 2 om natten, men «11. og 12. blef den udi denne afbildede skickelse fuldkommen». Den var hvit og klar. Kometbeskrivelsene i denne teksten ligger tett på samtidas lærde astronomi. Schechner beskriver ti elementer som gikk igjen i den lærde astrologiens observasjoner av kometen: Kometens farge, sammenheng, posisjon i zodiac, astrologisk hus, halens retning, kjernen, form, fart, bevegelsesmønster og likhet med fortidas kometer.⁴³ Denne teksten er kort inne på dem alle, noe som peker mot at den retter seg mot et lærd og vitebegjærlig publikum opptatt av, og kanskje også oppdatert i, samtidas naturkunnskap.

Andre del av teksten undersøker kometens årsak. Hvorfor sendte Gud kometen nå, og hvorfor nettopp over Warsawa? Forfatteren sammenstiller kometen over Warsawa med den store spektakulære kometen fra 1618, og sikter trolig til den store kometen som blant andre Johannes Kepler (1571–1630) observerte over Heidelberg fra november 1618 til januar 1619.⁴⁴ Forfatteren av flyvebladet er imidlertid ikke opptatt av astronomiske teorier, men vil minne om det faktum at kometen fra 1618 varslet tredveårskrigen.

Hvad den med sit hastige Løbs betydning var / haffuer vi udi Tydskland udi 30 Aar (Gud bedre det) med jamer/ vee oc smerte velerfaret / Gud veed huad ende det endnu skal tage/ vi ville dog altid haabe det beste. Gud som selff regierer Stiernene /giffue / at denne Ny *Comete* maatte betyde os noget bedre.

Forfatteren undersøker derfor også denne kometen som krigsvarsel. Teksten spør videre retorisk:

Hvad kommer os denne *Comete* ved, som er seet udi Polen? Er du fromme Christen/ veed og betenck/ at Polen er en Muur oc Værn for Tydskland naar voris Hoffuit-Arff-Fiende vil trænge sig ind paa de Christne. Den gamle Spaadom liuder saaledis: *Quando Turca venict, ibit per Poloniam*; Naar Tyrcken skal angaa paa os Tydske / skal hand bryde igjennem Polen.

Kometens plassering over Polen var således ikke tilfeldig. Den var et varsel om jordisk ødeleggelse, ruin av kristendommen, kort sagt, den tyrkiske fare, selve hovedarvefienden som Luther selv advarte mot. Med dette bruker visa kometen som brekkstang for å kunne trekke inn andre og mer politiske orienterte nyheter. Allusjonene til kometen som dommedagsvarsel tones

ned mens kometen som varsel på en kommende krig plasseres i fokus. Krigsaspektet var også med i visa fra 1587, men da som et av mange tegn som pekte mot dommedag. Kometens rolle som varsel om krig og politiske omveltninger er, som Schechner har vist, gjennomgående i romerske og antikke skrifter, og eksisterte lenge før den ble tilpasset kristen eskatologi.

Kometenes aktualitet som nyhetsstoff kan, foruten kometenes tilsynekomst, ha sammenheng med at det ble etablert flere vitenskapelige observatorier i Europa.⁴⁵ Flyvebladene og visene har trolig rettet seg mot ulikt publikum: I flyvebladene ble de mer deskriptive, lærde astronomiske observasjonene av kometen betonet, selv om den religiøs-moralske horisonten også var ivaretatt. Visene fokuserte i større grad på kometen som tegn, og undersøkte dem i humanistisk renessanse- og reformatorisk tradisjon opp mot antikke kilder og Bibelen. Selv om begge fortolkninger hadde fundament i en lærd tradisjon ser det ut til at visene i langt større grad retter seg mot et folkelig-religiøst publikum, der verdslige forklaringsmodeller er irrelevant.

Aandelig Comet-sang, lykksaligheten

Femten år senere, i 1667, forfattet «L.M.P.» ei vise i København uten spor av astronomiske referanser: *Aandelig Comet-Sang. Den gandske Christendom i denne sidste onde tiid til opmuntring, oc særdelis alle sickere Verdens Børn til fro-Hiertelig Formaning, alvorlig omvendelse oc tidig Beredelse mod JEsu Christi Ankomst til Dommen, som vi nu stundtlig oc hvert Øyeblik haffver at formode. Siunges som: Ah Amaryllis har du nu, etc. Enfoldig forfattet af L.M.P. Prentet i Kiøbenhafn.*⁴⁶ Kometen i visa er udatert og generell. Dette er for så vidt en dommedagsvise, slik tittelen vi-

Aandelig Comet-Sang fra 1667 refererer ikke til noen konkret komet, men aktiverer kometens betydning som tegn fra Gud, illustrert med kometen vist som en skinnende stjerne med spiss hale (Karen Brahes bibliotek, U17-102).
Foto: klosterforvalter Søren Lyder Jacobsen).

ser, og skrevet til oppmuntring i denne «siste onde tid», men kometens varselfunksjon dreies mot synderne, som må omvende seg før det er for sent.

«Er ey Comet / En sand prophet», spør teksten retorisk, og svarer, som i flyvebladet diskutert ovenfor, med allusjoner til tredveårskrigen: «Spørg Tyskland / Danmarck oc Poland / Hvad de forrige Cometer / For nys har demmen bract til haand / Med sine Qualiteter?» Som i den eldste visa fra 1587 begrunner

også denne kometens betydning gjennom å anvende bibelske eksempler, på synden (Ninive, Sion, Noahs syndeflod), tegnene i naturen (apokalypsene) og de to stjernene; den gamle og den nye som stilt sammen viser Jesu snarlige tilbakekomst.

Det er likevel synden, og botsgangen, som er visas hovedanliggende. Synden er overalt, og hos alle. Viseteksten adresserer direkte en hel liten katalog over ulike typer syndere som kunne finnes i alle samfunnslag: Den hofferdige ungdommen, baktaleren og svergeren, drukkenbolten og mammonisten, og henvender seg direkte til dem, i du-form:

Kom hid nu først du Unge Bloed
 Som med præctige Klæder
 Dig Smycker fra Haand oc til Foed
 Saa oc med løse Sæder:
 Som en Peryck
 Med Haaret Tyck
 Cometen du kand skue
 'Med Straaler lang i Hue.

Kom ogsaa hid du løse Mund
 Som Christi død og Pine
 Beskiemmer uden Fryckt hver stund
 Med Blodig Eeder dine.
 Du Druckenbolt
 Som er henfolt
 Til Suus oc Horekvinder
 See Gud med Riset vincker

Analogier mellom halens utseende og straffeformen kunne nok med letthet utvikles når betraktere sto i mørket og så kometen fare over himmelen. Også i lærde skrifter, både antikkens og den

tidligmoderne, ble sammenhengen mellom formen på kometens hale og type straff undersøkt. Et sverd kunne bety krig, en hale som liknet en fakkel varslet brann, en kost viste at Gud ville feie synderne bort fra landet.⁴⁷

I denne visa brukes to betegnelser, det ene i verset ovenfor, der kometens hale liknes med den forfengeliges løshår og påtatte ytre. En betegnelse på kometer var hårstjerner. Det andre, og mer utbredt i materialet jeg har sett, er kometens hale som et ris. Denne beskrivelsen utvikles i visa. Den tegner et gudsbilde av den himmelske far, «Gud Goed», som truer med riset til sine utakknemlige og ulydige barn. Analogien til maktstrukturen i Luthers lille katekisme er slående: Gud over kongen, kongen over undersåttene, husbond over kone, tjenere og barn.

En Fader naar hand binder Riis
 Høder oc dermed sicter
 Barnet med Graad oc Skriig beviis
 At det for Riiset frycter;
 Men Folk oc Land
 Ey frycte kand
 For HERRens Riis hin grumme
 Som sig til Heffn mon' krumme.
 (...)
 Vaag op derfor du Verdens Barn
 Oc afstaae Synder dine
 Førend her skieer Alarm/Alarm
 Dig selfff til Vee oc Pine:
 Gjør Pænitenz
 Før Pestilenz
 Hunger oc Sværd dig møder
 Øder oc gandske døder

Visa synges til *Ach Amaryllis*, og de tre siste strofene bygger opp til lovsang, til utsiktene av evig herlighet: «Halleluja / Vi Siunge da / Aff Hiertens Fryd til sammen / I Christo Jesu AMEN».⁴⁸ Den evige lykksaligheten er varselets underliggende konsekvens – og selv om den tones ned, var nok også den et godt kort å trekke fram for dem som skulle selge ei vise.

Christian den femtes Danske Lov fra 1683 stadfestet Luthers kristendom som statsreligion og den eneste tillatte. Loven inneholder også et eksplisitt forbud mot spådommer og profetier. Spådommer om framtida ble ansett som blasfemi, da dette forsynet var forbeholdt Gud. Dette gjenspeiles i Dansk Lov (2-1-1).6:

Ingen Spaa-Calender maa her i Riget sammenskrivis og trykkis, ej heller nogen Spaadom om Krig, dyr Tid, Pestilentze, eller andre saadanne Tilfælde, derudi indførís; Hvorfor og ingen Bogtrykker maa nogle saadanne Calender under et hundred Lod Sølv's Straf trykke, eller oplegge.

Etter reformasjonen hadde statsbærende protestantiske kirker overtatt og skjerpert ideen om at det fantes en sann tro, og at det var kirken og statens oppgave å gjennomføre denne med lov og straff. Trostvangen hadde vendt seg mot opplysning og konkurrerende kristendommer som kalvinisme og katolisisme, men også mot mystisisme. Det Horstbøl, Langen og Stjernfeldt beskriver som «reformasjonens venstrefløy» hadde bestått av ulike «svermere»; noen hadde vendt seg helt mot ideen om kirkeinstusjonen og talt for den troendes eller vaktets direkte forbindelse til Gud; andre hadde framsatt mer eller mindre klare profetier og spådommer om det kommende tusenårsriket.⁴⁹ Skillingsviser og andre småtrykk var vanskeligere å sensurere enn bøker, og mange gikk under sensurens radar. Det er likevel interessant å se

hvordan ei vise som åpenbart spiller på endetidsforventningene unngår å referere direkte til de siste dager i teksten.

Inderliggjøring og pietisme

I 1744 kom en usedvanlig storslagen komet til syne på himmelen. Den lyste tidvis like sterkt som Venus, hadde sju haler og ble observert ulike steder. Minst tre ulike kometviser ble utgitt i Norge dette året, og er bevart.⁵⁰

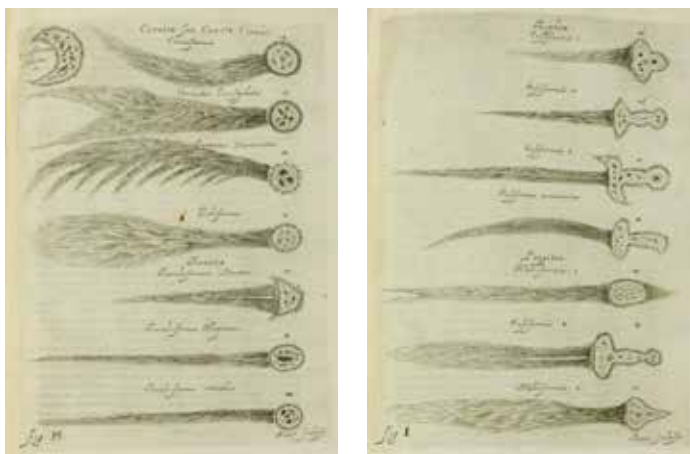
Ingenting tyder på at den anonyme forfatteren av *En Nye Wiise, som forestiller en Begrædelse over Synden og Opmuntring til dens Aflæggelse i Anledning af den Comet-Stierne som indeværende Aar 1744 har ladet sig tilsyne ...*⁵¹ har sett kometen med egne øyne, eller kjenner til den spektakulære halen denne kometen hadde. I så fall hadde det nok vært tatt i bruk i teksten. Selve nyheten, eller ryktet om en komet i omløp var åpenbart mer enn tilstrekkelig for å lage ei ny jærtegnsvise, der kometen i likhet med visa fra 1667 framstilles som en akutt anledning til å rette blikket mot synden og den ytterst nødvendige botsgangen – igjen med allusjon til krig («Turken», strofe 3) og til Ninive (strofe 23). Her er det ingen tvil om at kometen betraktes som et ondt varsel, selv om direkte allusjoner til dommedag unngås. Til gjengjeld er de visuelle framstillingene av kometen malt med bredeste pensel, og redselen for hva den betyr tydelig formulert. Visa ble produsert i ei tid da pietismen sto sterkt, med sin vekt på et inderlig fromhetsideal og et personlig gudsforhold. I visas første strofer henvender et høyspent lyrisk jeg seg direkte til det syndige mennesket som har teksten i hånda, og ber dem vende blikket opp mot himmelen:

Op op! I syndig Folk her boer
Op op! Og see det Under stor

Som Gud paa sin Befæstning klar
Tilsyne lar

Det vist en ond betydning har.
Op op! Og seer den dumme Glantz
Den stierne med den grumem Svantz
Som drager Pisken efter sig
Forferdelig O Norge
Norge vogte dig!

Op op! Og giver flittig agt
Hvad Gud i Turken har udstrakt
Mit Hierte koldes som en Iis,
Jeg seer Guds Riis hvormed han vil os gjøre viis

*Den polske astronomen Johannes Hevelius' beskrivelser av kometer og sverd-
liknende kometer, i Cometographia, 1669 (Fra Hevelius Cometographia
1669, gjengitt med velvillig tillatelse fra Adler Planetarium, California 2021).*

Ach ach! Hvad er jeg slet forfærd,
 Jeg frygter at Guds skarpe Sværd
 Paa ny af Skeeden trekkes ud,
 O Store Gud! Hvo taale kand din Tordens Liud!

I de visuelle beskrivelsene av kometen anvender den ukjente forfatteren ordet «Riis» to ganger; en gang beskrives den som en pisk, hele tre ganger som et sverd. Den visuelle analogien mellom kometer og sverd var vel etablert i lærde kretser, trolig også i den folkelige kulturen. Enhver som hadde rettet et blikk mot himmelen for å lese og tyde tegn ville kunne ha trukket forbindelsen. Absalon Beyer noterte sverdet i sin dagbok, og den polske astronomen Hevelius sammenliknet dem i sin *Cometographia* fra 1699 – selv om de aller færreste av visas kjøpere og brukere ville ha sett det.

Gudsbildet i visa er minst like skremmende som kometen selv. Her beskrives ikke en streng, men faderlig rettferdig og god Gud full av godhet og kjærlighet, slik vi så i visa om kometen i 1667. Her tegnes bildet av en gammeltestamentlig, rasende og farlig Gud, som en kriger med trukket sverd og spent bue. Synet av kometen og Guds vrede glir over i hverandre; budbringeren blir avsenderen, som viser seg som en ildsprutende drage:

En Damp udaf din Næse gaar,
 Fortærend Ild af Munden staar;
 Thi falder vi i Knæ for dig,
 Væmodelig, Ach! Hør vor ydmyg Bønne-Skrig!

Hvad vil du Herre, gaa i Kamp,
 Mod os som er kun Røg og Damp?
 Hvad kand vor Magt mod dig forslaa?
 Hvad kand et Straa? Hvad kand en Skygge Dog formaa?

Betänk! Du est vor Skabermænd,
 Og vi er Leeret i din Haand,
 Hvi svinges Da dit Sværd paa ny, Saa høyt i sky,
 Og skrekke Folk i hver en By?

Vi seer, du har din Bue spendt,
 Vi seer din Ild i Luften tendt,
 Vi merker vel, O Gud! At Du
 Est vred i Hu,
 Ach! Lad os ey fortæres nu!

Med en slik fortolkning av tegnet skulle grobunnen for begråtelse av synden og oppmuntring til dens avleggelse være godt beredt. Allusjonen til Bibelens Ninive understreker at botsgang er et kollektivt ansvar, «Er heriblant os nogen een, / som sige kand at han er reen? / O ney o ney! Hver har sin Sek, / At bære Vek, Der lever ingen uden Brek». Samtidig vil visa holde «Stevne-Ting». Som i *Aandelig Comet-vise* framstilles en katalog av syndere. Utvalget i denne visa avslører imidlertid en skjult, men eksplisitt samfunnskritikk. Her forskyves utøverne av syndefulle laster til fordel for samfunnets øvrighet – prester, dommere, handelsfolk og borgerslekt, som innstendig oppfordres til å utøve makt og myndighet på rettferdig vis. Men anger, hendervridning og botsgang gjelder alle, om enn på litt haltende rim: «Ach, ach, ach, ach! Vend om, og giv Ny Pris og Tak».

Himmelen over Sarda, himmelen over Trondheim

På midten av 1700-tallet hadde naturvitenskapelige forklaringsmodeller gradvis tatt over for de lærde jærtegnfortolkningene.⁵² Astronomi og astrologi skilte lag, og astronomien beveget seg

Kistebrev trykt 1768–1770, med visualisering av dommedagstegn (Sverresborg Museum, giengitt med velvillig tillatelse fra museet, 2021).

fra de fortolkende humanvitenskapene over i matematikkens område. Det betyr imidlertid ikke at skillingsvisene oppga jærtegnfortolkningene, eller at nye vitenskapelige forklaringsmodeller gjenspeilet seg der.

I Trondheim, i årene 1768–1771, relaterer tre trykk seg til hverandre. To viser om kometen fra 1769 er samlet i *Tvende betragtninger over den Comete, der i Kiøbenhavn, Stockholm, og flere steader har været at see, saavel som i Christiania og her i Trondheim fra den 28. Augusti til den 11. September 1769 været synlig...*⁵³, et kistebrev: *Forestilling af de Forundrings-værdige Himmel-Tegn,*

som har ladet sig see paa Himmelen i Tyrkiet i Sarda, der er blevet anseet som et Forvarsels-Tegn for den imellem Tyrken og Russen i Aaret 1768 udbrudte store Krig...,⁵⁴ og endelig nok en vise: *En Nye Viise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn, som har ladet sig see paa himmelen i Tyrkiet i Sarda og er bleven anseet, som et Forvarsels-Tegn for den imellem Tørken og Russen i Aaret 1768. udbrudte store Kriig, baade historisk og riimviis fremstillet; Riimviis under den Melodie: Hiertelig mig nu længes, etc. Optegnet til Erindring og Eftertanke i disse sidste Tider, da saa mange Syner lader sig tilsyne. Trondhiem, trykt Aar 1771.*⁵⁵ Alle beskriver kometer og himmelsyn, tolker dem som varslere og dreier dem i spor vi har sett tidligere: astronomiske beskrivelser av kometens gang og retning, og som anledning til å kommentere trusselen fra tyrken, «arvefienden», der nyhetsaspektet trekkes lengre ut enn tidligere. Sjangeren er veletablert nok til å kunne innlemme enda en ny vri: To av disse er også parodier på skillingsvisene, noe jeg vil se nærmere på i det følgende.

I skatollet til den rike handelsmannen Hans Nissen, bosatt i Trondheim på denne tida, ble det funnet et kistebrev, *Forestilling af de Forundringsverdige Himmel-tegn...*⁵⁶ Dette stående ettbladstrykket er etter størrelsen å dømme (42 cm i høyden, 33 cm i bredden) det som kalles et «kistebrev».⁵⁷

Betegnelsen stammer fra 1400-tallet, da religiøse bilder ble festet i lokket på offerkassene som ble brukt etter messen, ifølge V.E. Clausen.⁵⁸ Slike bilder ble også brukt til å pynte opp kirkens søyler, korstoler og i kirkeskap. Bildene skal ha blitt oppfattet som en form for beskyttelsesbrev, og dermed ha en utstrakt amulettaktig funksjon. Skikken med å ha brev limt i skap og kistelokk, og som veggpyrd, spredte seg fra kirkebruk: først til overklassen, senere til allmuen.⁵⁹

Kistebrevet er håndkolorert, udatert og var til salgs hos den dyktige formskjærer og boktrykker T.L. Borup i København.

Dato er ikke oppført, men det må ha blitt publisert mellom 1768 (årstall oppgitt i tittelen) og april 1770, da Borup døde. Før enken Rebecca Borup giftet seg med boktrykker J.R. Thiele høsten 1771, ga hun ut trykk signert T.L. Borups efterleverske. Under denne signaturen utga hun en tysk versjon av det samme trykket, interessant nok med et nesten identisk speilvendt bilde på matrisen.⁶⁰ Det speilvendte bildet kan forklares med at det trolig ble anvendt to forskjellige treblokker med nesten identisk motiv. Kanskje ble den opprinnelige blokk slitt og måtte overføres til ei ny, kanskje ble motivet direkte kopiert fra trykt bilde og over på ei treblokk. Dette var en rask måte å kopiere et motiv på i en bransje som levde av hurtig produksjon av billige trykksaker, der ikke minst det visuelle og motivene i seg selv var viktige salgsvarer.⁶¹ Samtidig peker utgivelsene av to versjoner på at Borups visste at det var et marked for en utgivelse som denne.

Nettopp tidspunktet for utgivelsen er merkelig. Bildet framstiller et semiotisk univers a la femtenhundretallet, der alle tegn peker i retning av dommedag – samtidig som synet i tittelen hevdes å innvarsle en helt konkret, datert og pågående krig. Hvorfor ble dette gitt ut akkurat nå? Og i to utgaver?

Den visuelle sammenstillingen av himmeltegn i symbolsk form hadde vært brukt tidligere: Et engelsk trykk fra 1638 har tittelen «A Lamentable List, of certain Hidious, Frightful, and Prodigious Signes». På dette vises også kryssende sverd, fallende stjerner, ris, himmelske krigere til hest og regelrette hærslag, en av Plinius' holdeløsing (*Blemmvae*), en tohodet skapning, og så videre.⁶²

Synet skal ifølge tittelen ha vist seg på himmelen over Sarda i Tyrkiet (en halvøy i det nåværende Albania), som et varsel for utbruddet av krigen mellom Russland og Tyrkia i 1768. Tresnittet er håndkolorert, og framstiller en himmel full av apokalyptiske endetegn. Kometen er hyppig representert: Her er en rekke sverd, utdragne eller i skjefet, alenesteånde og parvis i strid, og

fire varianter av sammenbundne ris eller koster, men det inngår i en sammenstilling av tegn som alle peker mot dommedagsvarselene fra åpenbaringene. Kryssede sverd var også et mye brukt symbol på Luthers regimentslære. Igjen var «arvefienden» på ferde, selv om tittelen ikke sier noe om at de siste tider er kommet. Like under bildet står følgende prosatekst:

Først blev seet en blodig Soel, omkring hvilken vare Stierner og Kors; oven over Solen et uddraget Sværd, og ved Siden et sammenbundet Riis. For det andet saaes to stridende Sverde, imellem hvilke var et Dødninge-Hoved; og oven over samme et udløbet Time-Glas. For det tredie saaes en Liig-Kiiste, med et deroven paa liggende Sværd; oven over en Støtte, og omkring hvilken en Slange snoede sig, samt et Dødninge-Hoved. For det fjerde saaes endnu to stridende Sværde, imellem hvilke et Dødninge-Hoved, oven over et sammenbundet Riis eller Kost. For det femte neden under i en tyk og mørk Skye saaes en Kanon, af hvilken en forskrækkelig Allarm og Knall haver ladet sig høre i Skyerne; og ligeledes har en meget ynkelig Røst, som af en gammel Mand, ladet sig høre, og med den aller-bedrøveligste Stemme raabt: Krig, Hunger, Dyrtid og Pestilenz!

De seks strofene er fordelt på to kolonner og utdyper frykt og redsel i bilde og tekst. Det lyder ikke særlig skremmende, og de fryktsomme pekes ut som forstokkede:

See, Læser! Himlens Tegn sig viser og forskrækker,
Ja, de Forstokkede endog til Frygt oppvækker
Hvor mange hundrede har Himmel-Tegn ey seet;
Men dog Ulykken ey formodet, som er skeet.

Et Dødning-Hoved med timeglass derover
Er og et Syn, som een at lee ad neppe vover.

To Sværde over Kors, som hæftigt stridende,
Er og et saadant Syn, der skræksomt var at see.

Ja, tænk dog, hvilken Frygt Tilskuerne maae friste,
Naar de faaer Øye paa en Liig-Kiste,
Og atter seer et Sværd at ligge trakt paa den,
Sligt Syn indpræntes dybt i Forestillingen.

Siste strofe knytter, i god tradisjon, synet fra en himmel langt
borte til lærdommens hjemlige sfærer.

De, som det ey har seet, den Lærdom kand uddrage,
At Syner store er i vore Leve-Dage,
Og at Betydningen af hvad man faaer at see,
Er sielden god. Men gid, os intet Ondt maae skee!

Kistebladet balanserer tett opp mot blasfemien, men det er gid, og ikke Gud, som nevnes i siste strofe. Samtidig etterligner og overdriver kistebladet en sjanger som var etablert gjennom flere hundre års viser om kometer og andre himmelsyn, og presenterer den som parodi og i karikert form for Københavns og Danmark-Norges kjøpere.

Trondheim, som gjennom Kongelige Norske Videnskabers Selskab var det første norske sentrum for naturvitenskapelige undersøkelser, var akkurat på denne tida også involvert i verdensomspennende astronomiske begivenheter.⁶³ Det viste seg riktignok en komet i 1769, men den store hendelsen var den ventede Venuspassasje – at Venus og sola sto på tilnærmet linje, og at man dermed gjennom stjernebikkert kunne se fra jorda når Venus passerte Sola. Når astronomer over hele verden observerte dette fra ulike steder, målte tidspunktet når Venus gikk inn på og ut av solskiven og deretter samlet og sammenliknet resultatene,

kunne man legge grunnlaget for å måle nøyaktige avstander i verdensrommet. Absolutte avstandsmål var helt avgjørende for å få merkunnskap om avstandene til planetene og sola, deres størrelser og hvor mye lys sola sendte ut. De relative målene var godt kjent gjennom Keplers tre lover, som beskrev planetenes banebevegelser. Den manglende brikken var avstanden til sola, og om den kunne måles ville alle avstander og størrelser bli kjent.⁶⁴

Venus passerer Sola ytterst sjelden. I 1716 hadde Edmund Halley beregnet at Venuspassasjene ville inntreffe to ganger på 1700-tallet, med 8 års mellomrom: 1761 og 1769. Han visste at han selv ikke ville oppleve dem, men oppfordret sine etterkommere til å benytte Venuspassasjene for å utføre målingene.⁶⁵ Venuspassasjene var store internasjonale begivenheter, der kongelige hadde vært til stede på flere av Europas faste observatorier. Også Trondheim var involvert: Den 6. juni 1761 ble det utført målinger av studentene Bugge og Aaskow, som var sendt fra København. Borgermesteren og sikkert flere av byens om lag 7000 innbyggere fulgte spent med på om de ville greie å bestemme tangeringstidspunktene på en overskyet dag der sola så vidt kunne skimtes. I 1769 ble byen gjestet av den Kongelig-keiserlige astronomen Maximillian Hell, som med stort følge var på vei til Vadsø for å etablere et kongelig observatorium. De stoppet i byen, primært for å rådføre seg med biskop Gunnerus om veivalg, men ble raskt introdusert for «byens fremste innbyggere».⁶⁶

Den anonyme forfatteren av *En Nye Viise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn ...*⁶⁷, trykket i Trondheim 1771, må ha sett Nissens kisteblad, eller et annet eksemplar av det samme. Vedkommende kjente trolig også godt til det sammensatte publikum, og potensielle kjøpere, i byen. Den nye visa høyner det parodiske potensialet som framvises i kistebladet. Tittelen spiller direkte på kistebladet *Forestilling af de Forundringsværdige Himmel-tegn ...*, og prosateksten som ble presentert under

tresnittet gjengis nærmest ordrett, under overskriften «Historisk Etterretning». Denne introduserer visas 28 strofer, som foruten å beskrive symbolene i etterretningen videre, også utvider krigsfortellingen til en nyhetsvise, eller nærmest propagandavise, med detaljert informasjon fra den pågående krigen mellom Russland og Tyrkia. Dette fortelles på to nivåer: Gjennom de løpende strofene og de tilhørende asterixene, merket * i teksten. Asterixene fungerer som en slags fotnoter, som også inneholder opplysninger om faktiske hendelser.

Skillingsviser var, som kistebladet, objekter i bruk, laget for å synges. Visa om Sarda oppgir melodien *Hjertelig mig nu længes*. Det var en svært populær melodi i samtida som folk trolig kjente godt. Kirken brukte salmen i begravelser, og hele 13 skillingsviser, med svært ulik (og ofte tragisk) tematikk, ble utgitt på denne melodien fra årene 1751–1789, hvorav tre på 1770-tallet.⁶⁸ Også selveste Dorothe Engelbretsdatter hadde anvendt melodien til en av sine egne salmer, og dermed nok også bidratt til dens popularitet – samtidig som nok også hun valgte en melodi som flest mulig likte og kjente til.⁶⁹ Siv Gøril Brandtzæg har poengtert hvordan en tematikk eller ønsket assosiasjon kan skapes ved valg av melodi, for å kunne påvirke tilhørernes oppfatning av melodien og dens innhold.⁷⁰ Melodien er langsom og dvelende, og det tar tid å synge seg gjennom alle versene. Det alvorstunge preget fra en salme brukt i begravelser kan ha dempet, og kanskje skjult, uærbødigheten i visa.

Men hva skjedde med teksten når den ble sunget? Når hvert av de 28 versene, med noter, gikk fra tekst på ark til sanghandling, der kanskje flere sang samtidig, på ei kro eller i et selskap der noen av byens tilreisende eller det opplyste borgerskap møttes, og som var fullstendig klar over naturvitenskapelige forklaringer på kometer og kometers gang? Kunne man tenke seg den sunget raskere enn vanlig? Eller framført, som underholdning? Det er ei vise som innbyr til dramatisering. Kanskje fantes en fortel-

lerstemme som leste den historiske etterretningen, ledet sangen – og som smatt inn med fortellerstemmen når fotnotene kom?

I forlengelsen av tittelens beskrivelse av at disse tider er de siste, åpner visa slik: «Kom, skuer og betrakter, hvad tid vi lever i». Hvordan ville fotnotene ha virket, når man for eksempel stemte i og kom til første linja i strofe 3: «Nu see vi Havet bruse, og Skibe undergaae (*)» - og noen smatt inn med alvorlig røst: «*Derpaa sees daglige Exempler, saavel her som ellers allevegne» – og fortsatte, med andre linje i samme strofe: «nu see vi Ilden suse, og Stæder skade faae (**）」 – og stemmen opplyser, «(**)Derpaa er Porthsmouth i Engelland, Petersborg i Russland og Bergen i Norge Beviiser i Aar». Og videre, «Et syn i Sarda skeede (**)」 – og stemmen bryter inn: «(**) I Aaret 1768. hvorom ofte er meldt i Aviserne og har indjaget Muskelmændene en usigelig Skrækk».

I strofe 6 trekker en viktig fotnote himmelen over Sarda og Trondheim sammen:

Lad os da lidt betragte, hvad man i Sarda saae,
Saa kan vi maaske agte, hvad vi os selv kan spaae;
Vi har og skuet Syner: En Stierne med et Riis (*).
Det tordner eller lyner, mon vi deraf blir viis?

«(*) der lod sig see fra 28 Aug. til 11. Sept. 1769». Denne datoen er nøyaktig den samme som oppgis i skillingsvisene *Tvende betragtninger over den Comete ...*⁷¹, trykt i Trondheim samme år som kometen som viste seg over Trondheim. Kometen beskrives også i to artikler trykt 30. august og 6. september 1769 i Kristiania-avisa *Norske Intelligentz-Seddeller*. Deretter synger publikum seg gjennom ti strofer, som systematisk går gjennom hvert enkelt av «de Vundertegn» beskrevet i den historiske etterretningen, tilføyet eksklamasjoner av gru og grøss:

Min GUD! at skue Solen af Diamanters Glands,
 Formørket midt paa Polen, og som en blodrød Krands,
 Det Lys som Verden glæder, Da skræmme kan enhver;
 Og man med rette qvæder, Vi ulyksalig er!

Men man bør endnu vide: Der meer fremstilte sig:
 Et Riis ved Solens Side sig viste tydelig:
 Et blottet Sverd man bliver Og over solen vaer,
 Som flux i Luften driver? Det syn vist skræksomt var.

Alle tegnene behandles: Fire kors og fem stjerner beskrives som lanterner i sirkel om solen, og to sverd som måtte forferde enhver. På lett haltende rim beskrives dødninghoder, og det uttømte timeglass: «slikt Syn er vistnok viktig, og kan ey kaldes Fjas». Teksten dveler ved likkista og støtten omsnodd av en heslig slange, og de ulike gruppene med kryssende og enslig svevende sverd og uhyrlige ris. Beskrivelsen av den skrekkelige kanonen dreier over mot selve lyden av himmelskuet, og eskalerer i en tone som inviterer til kreativ framførelse:

I Skyerne der smælder en skrækkelig Canon,
 Enhver troer sig det gielder, Og er ey meer Pardon.
 Tilsidst der lod sig høre En røst som af en Mand,
 De Ord som han fremførte, og billig skrække kan.

Han raabte: Kriig og Hunger, Samt Dyrtheid, Nød og Pest
 Hans Stemme saadan klinger: her staaer ey Gott til Rest –
 Hvo kunde dog vel høre Sligt uden Rørelse?
 Lad os den Bøn da gjøre: Gid vi ey sligt maa see!

Visa vender deretter fokuset mot tyrkerkrigen og dens grufullhet-
 er, langt mer dagsaktuell og oppdatert enn i *Tvende viiser ...* fra

1769. Da var russerne på vikende front, nå kan meldes at situasjonen har snudd – og det i detalj gjennom ytterligere 8 vers, med fotnoter som opplyser publikum om både geografi og historie.

Vi see at Russen vinder Dem mange Lande fra,
Og trods at Tyrkens hinder, Dem og forjager; ja!
Saa mægtig Stad som Bender, De ogsaa miste maac;
hvorhen de vil sig vende, de Tab og Skade faac.

Nu Tørkerne maac lide For sin og Fædres Daad:
Nu maa de Tiden slide I Angst og Sörgelaad:
De maa Morea miste (*), sin store Flodes magt (**),
Ja de maa ogsaa friste, at Krim fra dem blir bragt (**).

(*) En Øe i Archipelago af mange Tusinde Beboere af Græker, Tyrker etc.

(**) Dette skeede ved Scio, ikke langt fra Mycale, i Cheome havn, da den Russiske Flode af 15 Seylere, opbrændte den Tyrkiske Flode af 25 andre Orlogs-Skibe, foruden mange Galeer og andre Seylere, hvilket skeede den 6te Julii 1770.

(***) Det Krimiske Tatarie har givet sig under den Russiske Keyserinde i Aaret 1771

Ytterligere detaljer fra krigen følger, opp til den avsluttende epilog som runder av de to temaene og samler dem i en velkjent, overordnet moral i kometvisenes verden: Hjemlige syndere bør ta lærdom av både varslene og krigens gru:

Slik Skjæbne kan forskrække, Og volde Hierte-Vee!
Slig Skiæbne bør opvæke Os til Erkiendelse
Om vore mange Synder, som vi hver Dag begaae,
der GUD til Vrede skynder, Og Straf vi vente maac.

Men nettopp når blikket dreies hjemover, og forsamlingen har sunget seg gjennom 25 strofer, kommer igjen en pussig note inn etter første linje, med informasjon som kanskje ikke holder samme dramatiske standard som sangens siste mer seriøse nyhetsgang anlagt gjennom sangen: «Vi hører om Uhyrer Og nu i denne Stad (*)» – Fortellerstemmen vil smette inn med følgende: «(*)For nyelig har nogle Ildefindende anlagt Ild paa et vist Stød her i Byen, men ved Guds Forsyn blev den i Tide slukket, at ey noen Skade skeede». Det ble altså ikke noen brann! Men nesten-brannen får igjen mening i de to avsluttende versene, i bønnen om at Gud bevarer byen og hver mann fra morderisk ild, og opp mot en rungende lovsang om gjensynet i himmelriket, «Naar vi fuldkomne, da, / Blant Engler skal Dig sige Ævigt Halleluja!»

Visa er et retorisk overflødigshorn, som kan synges og leses med ulike stemmer og blikk. Den spiller på gamle forestillinger om synd og straff varslet gjennom himmeltegn fra Gud, den tunge melodien, den farlige krigen som har truet så lenge. Kanskje slo den an mørkere strenger i tilhørernes hjerter når den ble sunget, om de var aldri så opplyste; kanskje var den blott til lyst. Eller litt av alt samtidig, underveis når melodien skred langsomt fram. Sangerne visste neppe at melodien opprinnelig var skrevet av Hans Leo Hassler i 1599, og at den tyske presten og salmedikteren Christoph Knoll skrev teksten «Hertzlich tut mich verlangen» til. Anledningen skal ha vært et pestutbrudd, og hymnen en bønn for en velsignet død.⁷² Hymnen fortsatte å fenge. Andre tekster ble senere satt til – som Paul Gerhards «Befiel du deine Wege», på norsk «Velt alle dine veie». Den ble brukt av Bach, i hans *Passion Chorale*. Tom Glazer skrev teksten «Because all men are brothers» til den i 1948. Glazers versjon ble spilt inn av The Weawers, og senere Peter, Paul & Mary. Paul Simon baserte melodien i «American Tune» (1973) på den sam-

me hymnen. Melodien kan gjenfinnes, om ikke fortidas tempo og stemning for sangen kan gjenskapes.

Dersom visa er en parodi: hvem eller hva var det i så fall som ble parodiert? Gjorde den narr av folkelig overtro, eller levde overtroen også i lærde kretser? På denne tida har det åpnet seg et nytt skille, kanskje en kløft, mellom leg og lærd, uopplyste og opplyste – i Europa, i Danmark, i Trondheim. Skillingsviseforskeren Iørn Piø har undersøkt hvordan dansk kulturelite gjennom debatter og avisinnlegg utover 1700-tallet plasserte skillingsvisene, deres form og innhold nederst i det litterære hierarki, og knyttet dem til allmuens simple vulgariteter og lettvintheter.⁷³ Siv Gøril Brandtzæg har understreket de sterke kulturelle båndene mellom Danmark og Norge, og pekt på sannsynligheten av at liknende holdninger også fantes her.⁷⁴ Det nye forholdet mellom leg og lærd kan settes i sammenheng med det tekstviter Kjell-Lars Berge beskriver som to kulturelle endringsmønstre: gjennombruddet for en vitenskapsforståelse basert på systematiske og direkte observasjoner, og utviklingen av en diskuterende offentlighet.⁷⁵ Berge har beskrevet hvordan Det Kongelige Vitenskapers Selskap og dets virksomheter eksplisitt var rettet mot det «ustuderte», men «fornuftige» menneske – og derved bidro til å utvikle en mulig kritisk og uavhengig offentlighet av «lesende, diskuterende, skrivende og publiserende medborgere».⁷⁶ Det gir mening å tenke at nettopp Trondheim var en *hot spot* også for muntre hoders behandling av tro og overtro.

Et eksemplar av *En Nye Viise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn...* er bevart på Gunnerusbiblioteket i Trondheim. Det finnes også et i Kongelige danske bibliotek, overraskende nok i den helt spesielle samlingen til embedsmannen og boksamleren Bolle Willum Luxdorph (1716–88). Hvorfor befinner denne visa seg her? Da Johan Friedrich Struensee (1732–1772)

innførte full trykkefrihet i 1770 så Luxdorph det enestående i situasjonen. Han fikk organisert en innsamling av pamfletter, flyveblader og gateviser (vitenskapelige og litterære bøker unntatt) som etter hans vurdering ikke ville ha blitt publisert uten den nye loven. Mellom 14. september 1770 og siste del av september 1773 nedtegnet han en bibliografi han kalte *Fortegnelse over alle de Skrifter, som siden Trykkefriheden ere udkomne*. Med dette sjangrebestemte han også skriftene.⁷⁷ Trykkene ble organisert tematisk og bundet inn i 47 bind. Luxdorph, som hadde fulgt med fra den gamle sentraladministrasjonen og over i det nye regimet, kjente således godt til sensurreglene. Den tyske versjonen av *Forundrings-værdige Himmel-tegn...* er også listet opp i bibliografien, selv om kistebladet ikke er fysisk innlemmet i Luxdorfs trykkefrihetsskrifter.⁷⁸ Samlingen gir et levende bilde av hva embedsmannen og dannelsesborgeren anså for tidens litterære undergrunn, skriver Horstbøl.⁷⁹

Trykkefriheten førte til at kirken mistet kontrollen med offentligheten. Før Struensee ble sensuren gjennomført av Universitetet med teologiprofessorene i førersetet, og med forsensur utført av de lokale bisper på trykkestedet – i Trondheim ville for eksempel biskop Gunnerus ha gjennomlest *En Nye Viise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn ...* før den eventuelt ble sluppet ut på markedet. Nå var situasjonen en helt annen: Fra en dag til en annen kunne teologiske, kirkelige og religiøse emner diskuteres fritt. Religiøs pluralisme framsto plutselig som en offentlig mulighet i kontrast til statskirkens hittidige kontroll av befolkningens tanker og adferd. I tillegg inneholdt mange av trykkefrihetsskriftene eksplisitt religionskritikk, med angrep på den rådende lutherdom, prestestand og kirke.⁸⁰ I lys av dette gir det mening at visa havnet her. Ovenfor har jeg diskutert *En Nye Viise om de Forundrings-værdige himmel-Tegn ...* som en parodi. Samtidig er den tett nok på den innarbeidede formen til at den også kunne tas på største alvor.

En Nye Vise om de forundringsverdige himmel-Tegn ... står oppført under overskriften «Spaadomme, drømmesyn, profetier (18 skrifter)». ⁸¹ At visa ble samlet inn kan kanskje forklares med at det kun står oppført trykkested, og ikke trykkeri. Luxdorphs organisering av tekstene gir nok en viktigere pekepinn. Under vanlige omstendigheter ville trolig både kistebladet og visa om Sarda havnet under sensuren med begrunnelse i Dansk lov (2-1-1).6. Visa selger seg eksplisitt inn som en endetidsvise og spør derved om framtida – og varslar, med solide innslag av allusjoner til kometer og faktisk referanse av en, nettopp «Krig, dyrtid, pestilente». Samtidig kommenterer den også politiske hendelser, noe avisene tidligere hadde måttet unnlate.

Kometens hale: Skillingsvisene som bærer, fortolker og formidler

Kometene, forstått som et spesielt potent jærtegn, har en lang historie. Nettopp posisjonen som varsel har gjort dem tilgjengelige for å kunne fylles med ulikt innhold fra politisk, religiøst og kulturelt innhold. Deres plastisitet, igjen forstått som varsel, har likeledes vært en åpning for produsenter av skillingstrykk til å lage nye varianter over en gammel lest, tilpasset sitt eget publikum i sin egen samtid.

Tolkningen av kometene som et spesielt ondt jærtegn kan gi mening på bakgrunn av den tidliglutherske propagandaen, som ble videreført innenfor de kulturelle og senere statlige stramme ramme for religiøs ensarting. Innenfor disse gitte betingelsene kunne tegntolkningen ta ulike retninger, noe som også kommer til uttrykk gjennom skillingstrykkene. Kometvisene og trykkene i denne artikkelen har alle forbindelser til et førmoderne verdensbilde og en tidligreformatorisk forestillingsverden der tegn og tegnfortolkning

utgjorde en felles erfaring for leg og lærd. Den lærde astrologien var uløselig forbundet med astronomien, og skilte ikke klart lag før langt ut på 1700-tallet. En stor del av det kjøpende publikum forholdt seg trolig lite til den lærde astrologiens nyvinninger, og ville trolig fortsatt finne viser om kometer fascinerende og underholdende. Med dem fulgte verdensbildet fra en tidligere tid, og bidro til å opprettholde forestillingene om kometen som varsel.

Skillingviser inngikk i det Jostein Fet har kalt i den «lille litteraturen», og knyttes gjerne til folkelig kultur.⁸² Komettrykkene som sjanger kan plasseres sammen med andre trykk, og viser som handlet om tolkning av mangfoldet av monstrøse tegn (rare fisker, underlige fødsler, jordskjelv etc.). De tangerer også den delen av skillingstrykkenes historie som handler om mirakler, og som omfatter kanskje enda mer esoteriske trykk som himmelbrev, viser om åpenbaringer, «borttrykkelser» og englesyn.⁸³ Amundsen har pekt på hvordan monstre, kometer og himmeltegn, regelstridige hendelser og varsler om tilstundende kriser ser ut til å ha hatt stor betydning for folkelig opinion til langt inn på 1800-tallet, og at det i eldre folkelige miljøer fantes en tro på en sammenheng mellom underlige hendelser, Guds straffedom over synden og endetidens kjennetegn.⁸⁴ Han har også pekt på at det eksisterte en nokså enhetlig artikulering av apokalyptiske forestillinger gjennom århundrene, og at det har funnes ulike nivåer og arenaer der artikuleringen har funnet sted.⁸⁵

Skillingstrykkene kan betraktes som en slik arena. Hver enkelt kometvise og hvert komettrykk har gjort arbeid ved å føre forestillinger om både et førmoderne verdensbilde og dommedag videre – inntil de gradvis ble umoderne og lite tilpasset et heliosentrisk verdensbilde, der de nye naturvitenskapene ga nye forklaringer på naturens uregelmessigheter. Hvor mye folk *trodde* vet vi selvsagt ikke. De kunne oppfattes i lys av det store alvorret, eller tas med en klype salt, som underholdning og gode historier.

Samtidig som trykkpressene spredte fortolkninger av dem fortsatte kometene uforstyrret sin spektakulære gang over himmelen. Om kjøperen hadde en versjon av himmelen i hånda ville nok synet av kometene, i ei tid uten lysforurensning, fortsette å vekke undring og spørsmål om sammenheng og mening. Til tross for sin uregelmessighet dukket de ofte nok opp på himmelen til at også muntlige fortellinger om dem kunne leve videre, i en slags muntlig-skrifflig dynamikk som lenge opprettholdt komettrykkenes aktualitet.

Noter

- 1 Anon. *En Nye Wiise, som forestiller en Begrædelse over Synden og Opmuntring til dens Aflæggelse i Anledning af den Comet-Stierne som indeveerende Aar 1744 har ladet sig tilsyne. Begyndes: Op op! I syndig Folk her boer, [*] Under den Melodie: Jeg haver min Sag til Gud hiemstilt. Trykt i dette Aar.* I Aalands visesamling, del 1, s. 361–368.
- 2 Pettegree, «Broadsheets», 27.
- 3 Jeg vil rette en stor takk til Siv Gøril Brandtzæg, som inviterte meg inn i kometvisenes verden. Raust og ytterst velvillig har hun gjort meg oppmerksom på flere av disse visene, og delt både dem og sine egne transkripsjoner med meg.
- 4 Fuglestad. *Jertegn i Bergen på 1600-tallet* (Bergen, Universitetet i Bergen, 2002); Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 203–233.
- 5 Daston og Park. *Wonders and the Orders of Nature 1150–1750* (New York: Zone Books, 2001). Beyer, *Lay Prophets in Lutheran Europe (c. 1550–1700)* (Leiden: Brill, 2017).
- 6 Hedberg, *Kometskräck. En studie i folkliga och lärda traditioner* (Uppsala: Uppsala Universitet, 1990) og Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997).
- 7 Orning, «Middelalderens magiske verden». Hentet 2021-05-02 fra <https://www.norghistorie.no/hoymiddelalder/0941-middelalderens-magiske-verden.html>.
- 8 Hedberg, *Kometskräck*, 58–59. Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 5–10.
- 9 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 203–233, Strømholm. *Den vitenskapelige revolusjonen 1500–1700* (Oslo: Solum Forlag, 1984).
- 10 Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 220.
- 11 Daston og Park. *Monsters and the Order of Nature* (New York: Zone Books, 2001), 180.
- 12 Rasmussen. «Reformasjonen», *Store norske leksikon* på snl.no. Hentet 2021-05-05 fra <https://snl.no/reformasjonen>.
- 13 Dette gjenspeiles i undervisningen på universitetene. Gilje.

- Heksen og humanisten* (Oslo: Fagbokforlaget, 2010), 123–126. Den lærde tegntolkningen ble også viktig i en annen sammenheng: også djevelen kunne vise seg gjennom tegn og åpenbaringer, noe som nettopp kunne avsløres ved nøye granskning av tegnene opp mot Bibelen. Biskop Jens Jersins *Om miracler Tegn oc Openbarelser* fra 1697 regnes som den norske klassikeren på området. Jeg har imidlertid ikke sett noen undersøkelser av kometen som djevleens tegn.
- 14 Gilje og Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat* (Oslo, Aschehoug, 2002), 219.
 - 15 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 18–26.
 - 16 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 27–50.
 - 17 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 47–48.
 - 18 Luk. 21: 25–28, Matt. 24: 29–30.
 - 19 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 47–48. Biskopen i Bergen, Absalon Beyer (1528–1575), hadde studert under Melanchton og var sterkt påvirket av tegntolkningen hans. I november noterte han følgende tildragelser i dagboka si: En hånd med et brennende ris var observert i Oslo, biskop og lagmann i Stavanger hadde flere kvelder sett en stjerne som en komet, og en blodsky på klar himmel, så rød at synet gjorde vondt. I Trondheim så man et sverd i skyene, i Bergen to menn i et himmelslag. Beyer var imidlertid mer usikker på hva de alarmerende tildragelsene skulle bety. Beyer. *Absalon Pederssøn Beyers dagbok*, 179.
 - 20 Luther. *Dr. Martin Luthers fuldstændige Kirke-Postille* (Kristiania: Axel Olsen, 1888), 376. Hedberg, *Kometskräck*, 55–58.
 - 21 Luther, *Dr. Martin Luthers fuldstændige Kirke-Postille*, 61.
 - 22 Rian. *Sensuren i Danmark-Norge* (Oslo: Universitetsforlaget, 2014), 145.
 - 23 Lyster, «Stehns gådefulde navnesalme», s. 84.
 - 24 Strømholm. *Den vitenskapelige revolusjonen*, 64–65. Gilje og Rasmussen, *Tankeliv i den lutherske stat*, 219–221.
 - 25 Nilsson, «Om den illevarslede kometen», 17.

- 26 *Von einem schrecklichen und wunderbarlichen Cometen so sich den Dienstag nach Martini dieses lauffenden MD LXXVij Jahrs am Himmel erzeiget hat* (Zürich: Zentralbibliothek Zürich, 1577)
- 27 Hedberg, *Kometskräck*, 69–71. Lyster, «Stehns gådefulde navnesalme», 81–122.
- 28 Lyster, «Stehns gådefulde navnesalme», 87. Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 51.
- 29 Pederson. *En Ny Sang Om en Hiertens Bøn...* (Roskilde: Karen Brahes bibliotek, 1587). Visa er også tilgjengelig via *Early European Books*, <https://about.proquest.com/en/products-services/eeb>
- 30 Om trykker Benedicht, se Rian, *Sensuren i Danmark-Norge*, 196, 206–208.
- 31 Kverndokk, «Ach, hvilken Dommedag!», 66.
- 32 Eriksen, Krefting og Rønning, «Eksempelets makt», 9.
- 33 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 38.
- 34 1. Mos, 10, 11–12, Jona 1–4.
- 35 Lyster, «Stehns gådefulde navnesalme», 123–135.
- 36 Amundsen, «Dommedag på norsk», 50–74.
- 37 Lyster, «Stehns gådefulde navnesalme», 128–130. Lyster diskuterer en mulig forbindelse mellom Stehn og «Hans Pedersøn R». Når Stehn selv føyde «R» til sitt navn, sto det for Roskilde. Var Pedersøn også fra Roskilde?
- 38 Det finnes flere danskpubliserte flersiders flyveblad om kometen ved Kongelige danske bibliotek, for eksempel *Kort Forklaring offuer den Ny Comete...huilken udi dette næruerendis Aar 1618... haffuer laddit sig tilsiune* (trykt i Helsingør av Hans Stockelmann 1616), og *En kort Betractelse offuer den Comet-Stiern Som udi de SydOstiske Lande om Morgenen haffuer ladet sig tilsiune/i dette 1661. Aar* (ukjent trykker og sted).
- 39 Clausen. *Det folkelige danske træsnit i etbladstryk 1565-1884* (København: Foreningen Danmarks Folkeminder, 1985), 11–14.
- 40 Pettegree, «Broadsheets», 25–27.
- 41 Anon. *Des Newen COMETEN / Den Ny COMETIS* (Hamburg: Kongelige danske biblioteks samlinger, 1650). Visa er tilgjengelig via *Early European Books*, <https://about.proquest.com/en/products-services/eeb>

- 42 I Danmark var flyveblader en sjeldenhet før 1700, skriver Clausen, og nevner *Den Ny Cometis* som et av to unntak – selv om dette, siden det ble trykt i Tyskland, ikke kan regnes med til egentlige danske flyveblad. Clausen, *Folkelige danske træsnit*, 15–16.
- 43 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 51.
- 44 Under studietida i Tübingen hadde Kepler blitt kjent med Nicolaus Copernicus ideer om et heliosentrisk system der planetene går i sirkelformede baner rundt sola. På grunnlag av Tycho Brahes rikholdige observasjonsmateriale, som var tidas mest nøyaktige, og en anvisning av Brahe selv om å studere planeten Mars' bevegelser utarbeidet han de tre berømte *Keplers lover*, som danner grunnlaget for den moderne astronomien. Lovene beskriver et system der alle planetene, inkludert Jorda, går i ellipseformede baner rundt Sola. Dette systemet står i kontrast til Brahes tychoniske system, der Sola går i bane rundt Jorda og de øvrige planetene i bane rundt sola, og det kopernikanske systemet der alle planetene går i sirkelformede baner rundt sola. Ringnes og Elgarøy, «Johannes Kepler».
- 45 Tyge Brahe etablerte sine to observatorier på Ven på slutten av 1500-tallet. I 1639 fikk Hevelius bygd sitt i Danzig, Paris og Greenwich fikk sine i 1667 og 1775.
- 46 L.M.P. *Aandelig Comet-Sang...* (København, Karen Brahes bibliotek, 1667). Visa er også tilgjengelig via *Early European Books*, <https://about.proquest.com/en/products-services/eeb>
- 47 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 58–60. Se også note 36 s. 243 og note 40 s. 244. Også antikke forfattere, som Plinius og Ptolemeios, typologiserte varianter av kometens hale, selv om de var forsiktige med å trekke konsekvensene av dem.
- 48 Melodien *Ah Amaryllis* var trolig en populær sang i samtida, og er omtalt i en visesamling fra Sunnmøre nedtegnet i 1670. Valner. *Mesteren fra Møre* (Oslo: Aschehoug, 1958).
- 49 Horstbøll, Langen og Stjerfeldt. *Grov konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed. 1770–73* (København: Gyldendal, 2020), bind 1, 212–213.
- 50 De andre er: Arctander. *Et skinnende Riis, af himmelske Straaler, fra Retfærdighets Soel Christo, fremviist igiennem en Jordiske*

Stjerne Paa den Nordiske Horizont fremvisendes Herrens Munds Riis, At slaae Jordan med, samt Herrens Læbers Aand til at ihjelslaa den ugudelige Eller En kort Extract af Moses og Propheternes Skrifter for den riige Mands igienlevende Brodre, Anlediget ved den u-sedvanlige Stjerne, som udi aflighte Aar lod sig tilsyne. Evenes Præste-Gaard i Ofoden. 1744. D. 23 Juli. Aron Arctander. Trykt i dette Aar. 2) Anon. Gudelige Betænkninger over Den Store Comet-Stjerne som i nærværende Aar 1744, fra 4 Januarii af, hidindtil er seet paa vores Horizont om Aftenen, (for kort Tiid siden ogsaa om Morgen) huis Lige ikke i nogle og tredsindtyve Aar haver ladet sig tilsyne. Sangvis forfattede Under den Melodie Som en Hiort med Tørst befange. Trykt Aar 1744. Begge befinder seg i Bergen offentlige bibliotek.

- 51 Anon. *En Nye Wiise, som forestiller en Begrædelse over Synden ...* (u.s: 1744. Nasjonalbiblioteket, *Aalands visesamling*). Et eksemplar befinder seg også i Bergen offentlige bibliotek.
- 52 Hedberg, *Kometskræck*, 114–154.
- 53 Anon. *Tvende betragtninger over den Comete ...* (u.s.: 1769. Nasjonalbiblioteket, *Aalands visesamling*).
- 54 Anon. *Forestilling af de Forundrings-værdige Himmel-Tegn ...* (København: 1768-1771. Sverresborg museum).
- 55 Anon. *En Nye Wiise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn ...* (Trondheim: 1771. NTNU Gunnerusbiblioteket).
- 56 Provinensopplysninger fra Sverresborg Museum.
- 57 Clausen, *Det folkelige danske træsnit*, 15–16.
- 58 Clausen, *Det folkelige danske træsnit*, 15–16.
- 59 Clausen, *Det folkelige danske træsnit*, 15–16.
- 60 Anon. *Vorstellung oder Abbildung eies Verwunderungs-würdigen Himmels-Zeichens, das sich am Himmel in Sarda in der Turkey hat sehen lassen, welches ist als ein Warungs-Zeichen des zwischen den Türken und Russen Anno 1768 ausgebrochenen grossen Kriegs angesehen worden. Copenhagen, gedruckt und zu bekommen bey T.L. Borups nachgelassene Wittwe, wohnhaft in der grossen Heiligegeist-Strasse* (København: 1770. Jørgen Fønss, Århus). Clausen, *Det folkelige danske træsnit*, 146, 162.
- 61 Dette ifølge konservator ved Nasjonalbiblioteket, Chiara Pallandri.

- 62 Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 32.
- 63 Aspaas og Stén, «Venuspassasjen 1769», 214–222, Voje Johansen, «In ultimo fine Europae», 41–51.
- 64 Voje Johansen, «Da Venuspassasjen endret verden».
- 65 Voje Johansen, «Da Venuspassasjen endret verden». I likhet med Newton oppfattet ikke Halley oppdagelsen av kometens lukkede baner som inkompatibel med forestillinger om kometen som budbringer og varsel på katastrofale hendelser og verdensreform. De møttes i overbevisningen om at verdens første komet var et varsel for Noah og syndefloden. Schechner, *Comets, Popular Culture, and the Birth of Modern Cosmology*, 156–177.
- 66 Voje Johansen, «Da Venuspassasjen endret verden», *Almanakk for Norge 2012*. <https://www.mn.uio.no/astro/tjenester/publikum/almanakken/innhold/tema2012.html>.
- 67 Anon. *En Nye Viise om De Forundrings-verdige himmel-Tegn ...*
- 68 Molde. *Skillingsviser 1558–1951 i Det kgl. norske videnskabers selskabs bibliotek* (Trondheim: Universitetsbiblioteket, 1981).
- 69 Engelbretsdatter, *Sielens Sang-Offet* (Bergen: 1717. Pet. Nørwig), 53–56.
- 70 Brandtzæg, «Skillingsvisene i Norge 1550–1950», *Edda* 105, (2018), 11.
- 71 Anon. *Tvende betragtninger over den Comete ...* Den felles tittelen for disse to visene sammenfatter særpreget: Visa selger nyheten om en komet, slik vi så i flyvebladet fra 1649. Kometen beskrives som et «Riis» i begge, men bare en gang og uten at den brukes som retorisk anledning. Begge visene formidler nøkterne detaljerte beskrivelser av kometens ferd over himmelen. Kanskje var forfatterne av visa informert av artiklene i *Norske Intelligentz-Seddeller*: Den første rapporterte at det var blitt sett «... en Stierne, som, efter Anseende syntes at være en Comete; den 29de blev den atter af fleere observeret, og erkiendt for en Comete ...»
- 72 Finnes i *Nynorsk Salmebok som nummer 876* og i *Landstads reviderede salmebok* (LR) som nummer 729.
- 73 Piø. *Produktionen av danske skillingsviser mellem 1770–1821* (København: Københavns Universitets fond til tilvejebringelse af læremidler, 1969), 92–120.
- 74 Brandtzæg, «Skillingsvisene i Norge 1550–1950», 7.

- 75 Berge, «Utviklingen av en naturvitenskapelig skrift- og tekstkultur», 75.
- 76 Berge, «Utviklingen av en naturvitenskapelig skrift- og tekstkultur», 97–98.
- 77 Horstbøll, «Bolle Willum Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter», 377.
- 78 Anon. *Vorstellung oder Abbildung...* er opptegnet under «5.7: Andre enkeltbladstrykk (som ikke er i Luxdorps egne samlinger)» Horstbøll, Langen og Stjernfeldt. *Grov konfekt* (København: Gyldendal, 2020) Bind II, 535.
- 79 Horstbøll, Langen og Stjernfeldt: *Grov konfekt*, bind I, 378. Struensees reform var god butikk for både trykkere og skribenter. I årene 1770–73 var det 15 trykkerier i København. Særlig etter 17. januar 1772 dokumenterer Luxdorps samlinger en økning av trykkefrihetsskrifter utenfor København. Interessant nok viser det seg at norske trykk overskrider antall danske provinstrykk i samlingen.
- 80 Horstbøll, Langen og Stjernfeldt: *Grov konfekt*, bind I, 189–217.
- 81 Horstbøll, Langen og Stjernfeldt: *Grov konfekt*, bind I, 43.
- 82 Fet. *Lesande bønder* (Oslo: Universitetsforlaget, 1995), 243.
- 83 Se for eksempel Amundsen, «Mig engelen tiltalte saa... », Live Birgitte Farstad, *No hev han tålt sine draume. Visjonsdiktning i norsk litteratur* (Trondheim: NTNU, 2018), Siv Gøril Brandtzæg, «Rene toner, falske nyheter», Siv Frøydis Berg, «Himmelbrev i reproduksjonens tidsalder».
- 84 Amundsen, «Mig engelen tiltalte saa... », 37. Amundsen, «Akkomodasjon og Mirakler», 141–153.
- 85 Amundsen, «Dommedag på norsk», 53.

Litteratur

- Absalon Pederssøn Beyer. *Absalon Pederssøns Dagbog*. Oslo: Johan Dahls Forlag, 1860.
- Amundsen, Arne Bugge. «Dommedag på norsk. Fra Draumkvedet til Hauge». I *Dommedag! Verdens undergang før og nå*, redigert av Asbjørn Dyrendal og Arnfinn Pettersen, 50–74. Oslo: Humanist forlag, 2008.
- Amundsen, Arne Bugge. «Mig engelen tiltalte saa...» I *Sæt ikke vantro i min overtroes Stød: Festskrift til Ørnulf Hodne på 60-årsdagen*, redigert av Arne Bugge Amundsen og Anne Eriksen, 21–59. Oslo: Novus Forlag.
- Amundsen, Arne Bugge. «Akkomodasjon og Mirakler. Mellom gammel og ny tro omkring 1800». I *Miraklenes tid*, redigert av Ingvild Sælid Gilhus, 141–153. NFR KULT skrifserie nr. 95, 1997.
- Aspaas, Per Pippin og Johan Stén. «Venuspassasjen 1769 – i et nordområdeperspektiv». *Naturen* 136 (2012): 214–222.
- Berge, Kjell-Lars. «Utviklingen av en naturvitenskapelig skrift- og tekstkultur i 1700-tallets Danmark-Norge. Johan Ernst Gunnerus og *Det Trondhjemske Selskabs* skrifter». I *Sann opplysning? Naturvitenskap i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer*, redigert av Merethe Roos og Johan Tønnesson, 75–100. Oslo: Cappelen Damm Akademisk, 2017.
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Skillingsvisene i Norge 1550–1950. Den forsømte kulturarven», *Edda* 105 (2018): 93–109.
- Brandtzæg, Siv Gøril. «Rene toner, falske nyheter: Skillingsviser i det tidligmoderne Skandinavia». *K&K: kultur og klasse* 47 (2019) (128): 11–38.
- Daston, Lorraine og Catherine Park. *Wonders and the Orders of Nature 1150–1750*, New York: Zone Books, 2001.
- Eriksen, Anne, Ellen Krefting og Anne Birgitte Rønning. «Eksempelets makt». I *Eksempelets makt: Kjønn, representasjon og autoritet fra antikken til i dag*, redigert av Anne Eriksen, Ellen Krefting og Anne Birgitte Rønning, 9–38. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2013.

- Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen og Frederik Stjerfeldt. *Grov konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed. 1770-73*. København: Gyldendal, 2020.
- Fet, Jostein. *Lesande bønder. Litterær kultur i Norske allmugesamfunn før 1840*. Oslo: Universitetsforlaget, 1995.
- Frihagen, Anne Katrine og Bjørn Tosterud. «Om den illevarslende kometen (1577, 2. utg. 1578) De portentoso cometa». I *Johannes Nicolai: Biskop Jens Nilssøns Latinske Skrifter*, redigert av Egil Kraggerud, 17-39. Oslo: Universitetsforlaget, 2004.
- Fuglestad, Morten. 2002. *Jertegn i Bergen på 1600-tallet*. Avhandling, Universitetet i Bergen.
- Gilje, Nils og Tarald Rasmussen. *Tankeliv i den lutherske stat: Norsk idéhistorie, vol 2*. Oslo: Aschehoug, 2002.
- Gilje, Nils. *Heksen og humanisten. Anne Pedersdatter og Absalon Pederssøn Beyer: en historie om magi og trolldom på 1500-tallet*. Oslo: Fagbokforlaget, 2010.
- Hedberg, Bjørn. *Kometskräck. En studie i flokliga och lärda traditioner*. Uppsala: Uppsala Universitet, 1990.
- Horstbøll, Henrik. «Bolle Willum Luxdorps samling af trykkefrihedens skrifter», *Fund og forskning* 44 (2005): 371-414.
- Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen og Frederik Stjerfeldt: *Grov konfekt. Tre vilde år med trykkefrihed. 1770-73*. København: Gyldendal, 2020.
- Kverndokk, Kyrre. «Ach! Hvilken Domme-Dag, min GUD! Ach! Hvilken Dag! - om eksemplaritet og jærtegn i dansk-norsk resepsjon av Lisboa-jordskjelvet i 1755», *Tidsskrift for kulturforskning* 9, 2 (2010): 55-71.
- Kverndokk, Kyrre. *Naturkatastrofer*. Oslo: Scandinavian Academic Press, 2015.
- Lyster, Jens. «Stehns gådefulde navnesalme. Om du Herre Krist/ Dens mærkelige akrostikon og det forunderlige år/hvis lige ikke har været», *Hymnologiske Meddelelser* 2 (1989): 71-145.
- Molde, Hanna-Sofie. *Skillingsviser 1558-1951 i Det kgl. norske videnskabs selskabs Bibliotek*. Trondheim: Universitetsbiblioteket, 1981.
- Orning, Hans Jacob. «Middelalderens magiske verden». Hentet 2021-05-02 fra <https://www.norgeshistorie.no/hoymiddelalder/0941-middelalderens-magiske-verden.html>.

- Piø, Iorn. *Produktionen av danske skillingsviser mellem 1770–1821*. København: Københavns Universitets fond til tilvejebringelse af læremidler, 1969.
- Pettegree, Andrew. «Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print. Typology and Typography». I *Broadsheets: Single-Sheet Publishing in the First Age of Print*, redigert av Andrew Pettegree, 3–54. Leiden: Brill, 2017.
- Rasmussen, Tarald. «Reformasjonen», snl.no. Hentet 2021-05-05 fra <https://snl.no/reformasjonen>
- Rian, Øystein. *Sensuren i Danmark-Norge. Vilkårene for offentlige ytringer 1536–1814*, Oslo: Universitetsforlaget, 2014.
- Ringnes, Truls og Øystein Elgarøy. *Johannes Kepler i Store norske leksikon* på snl.no. Hentet 2021-04-22 fra https://snl.no/Johannes_Kepler
- Schecner, Sara Genuth. *Comets, popular culture, and the birth of cosmology*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1997.
- Strømholm, Per. *Den vitenskapelige revolusjonen 1500–1700*. Oslo: Solum Forlag, 1984.
- Valner, Kristen. *Mesteren fra Møre. Viser og sanger fra den kristne barokkdiktning i Norge*. Oslo: Aschehoug, 1958.
- Voje Johansen, Nils. «In ultimo fine Europae. Astronomen Maximilian Hell på besøk i Vardø». I *Kompassrosen. Orientering mot Nord*, redigert av Benedicte Briså og Bente Lavold, 41–51. Oslo: Nasjonalbiblioteket, 2009.
- Voje Johansen, Nils. «Da Venuspassasjen endret verden», *Almanakk for Norge 2012*. <https://www.mn.uio.no/astro/tjenester/publikum/almanakken/innhold/tema2012.html>

Skillingstrykk og annen primærlitteratur

- Anon. *Des Newen COMETEN, Eigentliche Abbildung. Welcher sich in dem vergangen 1649. Jahr den 28. Decembr. Newen styli, auff den Abend omb 11. Uhr über der Stadt Warschaw in Polen hat sehen lassen. / Den Ny COMETIS, Eigentliche Affbildning, Huilcken udi nest förgangen 1649. Aar den 28. Decemb. Stylo novi om Afftenen der Klocken var 11. Offuer den Stad Warschaw i Polen haffuer ladet sig tilsiuene*. Hamburg: 1649. Kongelige bibliotek i Københavns billedsamlinger.

- Anon. *En Nye Wiise, som forestiller en Begrædelse over Synden og Opmuntring til dens Aflæggelse i Anledning af den Comet-Stjerne som indeværende Aar 1744 har ladetsig tilsyne. Begyndes: Op op! I syndig Folk her boer, [*] Under den Melodie: Jeg haver min Sag til Gud hiemstilt. Trykt i dette Aar. U.s: 1744. Nasjonalbiblioteket, Aalandsvisesamling.*
- Anon. *Tvende betragtninger over den Comete, der i Kiøbenhavn, Stockholm, og flere stæder har været at see, saavel som i Christiania og her i Trondheim fra den 28. Augusti til den 11. September 1769 været synlig. Riimvis forfattede, den første under Melodie Den Idret GUD er tækkelig, etc. Og den anden under den Melodie: O! Kiære Siæl! Frygt aldrig meer, etc. Trykt Aar 1769. U.s.: 1769. Nasjonalbiblioteket, Aalands visesamling. Forestilling af de Forundrings-værdige Himmel-Tegn, som har ladet sig see paa Himmelen i Tyrkiet i Sarda, der er blevet anseet som et Forvarsels-Tegn for den imellem Tyrken og Russen i Aaret 1768 udbrudte store Krig. København: 1768-1770. Sverresborg museum.*
- Anon. *En Nye Viise om De Forundrings-værdige himmel-Tegn, som har ladet sig see paa himmelen i Tyrkiet i Sarda og er bleven anseet, som et Forvarsels-Tegn for den imellem Tørken og Russen i Aaret 1768. udbrudte store Kriig, baade historisk og riimviis fremstillet; Riimviis under den Melodie: Hiertelig mig nu længes, etc. Optegnet til Erindring og Eftertanke i disse sidste Tider, da saa mange Syner lader sig tilsyne. Trondhiem, trykt Aar 1771. Trondheim: 1771. NTNU Gunnerusbiblioteket.*
- Engelbretsdatter, Dorothe. *Sielens Sang-Offet Indeholdende endeel gudelige Psalmer, tilligemed Morgen og Aften-Sucke til hver Dag i Ugen Samt hendes andægtige Taare-Offet, For bodferdige Syndere. Alle sande Guds Børn til Fornøjelse og Siale-Trøst igien ved Trycken forferdiget. Bergen: 1717. Pet. Nørwig.*
- L.M.P. *Aandelig Comet-Sang. Den gandske Christendom i denne sidste onde tiid til opmuntring, oc særdelis alle sickere Verdens Børn til fro-Hiertelig Formaning, alvorlig omvendelse oc tidig Beredelse mod JESu Christi Ankomst til Dommen, som vi nu stundtlig oc hvert Øyeblik haffver at formode. Siunges som: Ah Amaryllis har du nu, etc. Enfoldig forfattet aff L. M. P. Prentet i Kiøbenhafn. Aar 1667. København: 1667. Karen Brahes bibliotek.*

Pederson, Hans. *En Ny Sang Om en Hiertens Bøn ... oc Formaning til Gud/ at hand icke skulde straffe oss i sin Vrede / Men tencke paa sin Naade oc Barmhertighed /effterdi hand truer oss met mange Plager /som Wi kunde høre oc forstaa /aff de Tegn som nu er eskede i disse sidste dage/Alle Godhiertige Christne til Trøst. Skenckt Ærlig oc Velbyrdig Mand /Christopher Walckendorff til Glo-rup/ Danmarcks Raad / oc Kon: Maytt: tro Mand oc Rentemester / sin gunstige Herre oc Patron til en Lycksalig Nyt Aars gaffue aff Hans Pederson. R. De kan siungis under de Noder /Paa Jorden kand ingen større Plage være *. Prentet i Kiøbenhaffn/ aff Laurenz Benedicht. 1587. København: 1587. Karen Brahes bibliotek.*